

УДК 37.013.78

С.О. ВАСИЛЬЄВА,
*доктор педагогічних наук, професор,
завідувач кафедри соціальної педагогіки
Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди*

АНАЛІЗ РОЗВИТКУ ПРОФЕСІЙНОГО СТАТУСУ ВЧИТЕЛІВ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ ХVIII–ХІХ СТОЛІТЬ

У статті проаналізовано історичні документи освіти, а саме статuti навчальних закладів від 05.08.1786 р., 5.10.1804 р., 8.12.1828 р. в аспекті розвитку професійного статусу вчителя. Встановлено, що одним з перших статутів, у якому було визначено права, організацію, умови роботи вчителів, вимоги до них, що є невід'ємною частиною формування професійного статусу вчителя у ХVIII ст., був статут імператриці Катерини II, виданий у 1786 р. Дано визначення «професійний статус вчителя». Розглянуто фактори, які впливають на формування професійного статусу вчителя. Встановлено взаємозв'язок соціального і професійного статусу вчителя, а також виявлено, що не завжди рівень соціального статусу збігався з рівнем професійного статусу вчителя.

Ключові слова: статут, навчальні заклади, професійний статус.

Сучасна культурна ситуація в Україні свідчить про переоцінку цінностей в суспільстві, набувають пріоритету матеріальні цінності над духовними, втрата поваги до історії свого народу, його культури свідчить про наявність руйнівних тенденцій у розвитку нації, з одного боку, з іншого – намагання України вступити до єдиного європейського простору, вимагає застосування нових підходів до навчання і виховання, спрямованих на виявлення та розвиток творчої активності особистості, її індивідуальності. У таких умовах професія вчителя відіграє важливу роль як менталеобrazуючого фактора в процесі згуртування нації. Тому проблема формування професійного статусу вчителів є актуальною не лише для педагогічної науки, а й країни в цілому.

У соціальному аспекті статус вивчали М. Вебер, Е. Дюркгейм, П. Сорокін та ін.; проблемою статусу вчителів займалися Л. Беляєва, А. Кравченко, С. Полутіна, Г. Осипова, А. Філіпова; дослідженням формування статусу вчителів займалися науковці Е. Дюндик, С. Железнякова, О. Лукш, А. Орлова, Г. Солодова, Н. Хридіна, однак проблема вивчення розвитку професійного статусу вчителів в історичному аспекті є недостатньо вивченою, тому було обрано темою дослідження цієї статті «аналіз розвитку професійного статусу учителів на основі вивчення уставів учбових закладів ХІІІІ–ХІХ ст.».

Метою статті є на основі аналізу статутів навчальних закладів від 05.08.1786 р. та 5.10.1804 р. та 8.12.1828 р. виявити факти, які свідчать про рівень професійного статусу вчителів того часу, а також виявити чинники, що впливають на його формування.

Перш ніж перейти до реалізації зазначеної мети в дослідженні слід визначити основні його поняття. Під поняттям «професійний статус вчителя» розуміємо становище, яке займає вчитель у суспільстві (педагогічному колективі, системі освіти), що визначається результатом педагогічної діяльності вчителя, є зовнішнім проявом внутрішніх характеристик: професійного володіння педагогічними знаннями, вміннями, здібностями, педагогічною технікою, як формують авторитет, повагу, престиж вчителя в суспільстві (колективі), а також залежать від прав, обов'язків і привілеїв, наданих йому державою [1].

На основі аналізу наукової літератури можна виділити кілька підходів до визначення факторів впливу на розвиток і формування професійного статусу вчителя. Аналізуючи ро-

боти Б. Ананьєва, Л. Виготського, П. Гальперіна, В. Давидова, А. Леонтєєва, С. Рубінштейна, Д. Ельконіна, які розробляли сутність діяльнiсного підходу, відзначимо, що будь-яка діяльність складається з підготовки, процесу та результату. Вважаємо, що формуванням професійного статусу вчителя на підготовчому етапі є отримання певних педагогічних знань, на сучасному етапі розвитку України – це навчання його в педагогічних навчальних закладах. Другий етапом відповідно до теорії діяльності є безпосередньо процес здійснення діяльності, тобто безпосередня діяльність учителя протягом його роботи в навчальному закладі, у процесі якої встановлюються взаємини з учнями, колегами, батьками, адміністрацією, що і є процесом формування професійного статусу. Результатом такої діяльності є заняття певної позиції серед систем: «учитель – учень», «вчитель – колеги», «вчитель – батьки», «вчитель – адміністрація»; усвідомлення і сприйняття власного статусу, і побудови свого життя, поведінки згідно з суспільними вимогами цієї професійної групи.

На основі теорії організації та управління загальноосвітньою школою (А. Василенко, Б. Вульф; А. Ермола, Ю. Конаржевський, В. Лізінській, Л. Москалець, М. Поташник) можна виділити основні компоненти організації: мотиви, цілі, завдання, зміст, форми, методи, умови, результат, аналіз складових управління (прогнозування, планування, прийняття рішень, контроль), що на наш погляд, також є чинниками, які впливають на формування професійного статусу вчителя. Одним із таких факторів, що, на наш погляд, заслуговує на особливу увагу, – це вмотивованість учителів до своєї роботи.

Русійною силою формування професійного статусу вчителя є діяльність учителя. Професійний статус учителя формується під впливом зовнішніх і внутрішніх чинників розвитку його особистості. Уточнюючи особливості зовнішніх і внутрішніх чинників розвитку особистості, М. Дураном, В. Жернов, О. Лешер, Н. Зелепукин виділяють соціальні, соціально-педагогічні, психолого-педагогічні, психологічні та біофізичні чинники. До соціальних чинників відносять: суспільний і державний лад, громадські організації, сім'ю, вимоги суспільства до особистості. Соціально-педагогічні чинники складають типи навчальних закладів, педагогічні організації, об'єднання молоді навчального характеру, вимоги до учнів.

На основі зазначених факторів А. Шепелева [6] виділяє зовнішні і внутрішні чинники формування майбутнього професійного статусу вчителя, які тісно між собою пов'язані, доповнюють один одного, при цьому зовнішній фактор сприяє формуванню внутрішнього, а внутрішній фактор підсилює вплив зовнішнього. Під зовнішніми чинниками автор розуміє суспільний і державний лад та систему вимог, що пред'являються їм до формування майбутнього вчителя, тип професійного навчального закладу, традиції і рівень вимог, що пред'являються їм до формування професіоналізму вчителя, систему взаємовідносин вчителя в період його підготовки у виші з викладачами, вчителями та учнями шкіл, де майбутній вчитель проходить практику; специфіку виховання і освіти майбутнього вчителя в сім'ї, школі до вступу його до ВНЗ. До внутрішніх факторів належать професійна спрямованість особистості вчителя, його потреби, мотиви, установки, світогляд, специфіка саме його виховання і самопізнання, цілеспрямованість знаходяться в освоєнні професії [10, 45-46]. Вважаємо, що всі зазначені фактори притаманні і професійному статусу вчителя. Виходячи з наведених даних, вважаємо за необхідне аналізувати історичні нормативні документи, звертаючи увагу на такі фактори, як організація системи освіти державою; особливості організації навчального процесу певного виду навчального закладу; підготовка учителів до педагогічної діяльності; привілеї як фактор заохочення та вмотивованості учителів до професійної діяльності.

На основі аналізу статутів 1786 та 1804 р. [2; 3] зазначимо, що в «Статуті народних училищ, підведомих університетам» від 5 листопада 1804 р. на відміну від статусу 1786 р. більш чітко визначено систему підпорядкованості існуючих навчальних закладів. Так, якщо в першому статуті зазначено, що народні та домашні училища підпорядковуються головному урядовому училищу Російської імперії та знаходяться у відомстві імператриці [2], то в статуті 1804 р. сказано, що учбові заклади: гімназії, парафіяльні повітові та всі інші училища, пансіони знаходяться у відомстві університетів, але деякі училища, як виняток, знаходяться у відомстві Синоду [3, с. 626].

Парафіяльні училища готували учнів до вступу в повітові, а останні – до гімназій. Парафіяльні училища розташовувалися в губернських та повітових містах, а також у селах. Підпорядковувались вони в казенних селах священику та одному із почесних жителів, у селах по-

міщиків знаходились під піклуванням поміщика, а також підпорядковувались директорові та доглядачу. Метою цих закладів була підготовка учнів до вступу у повітові училища, а також надання певних знань дітям «землеробного» та інших станів. Викладались лише основи наук. Працював один учитель, з дітьми різних станів, різної статі та віку, найчастіше в училищі був лише один клас, інколи – два. Навчання тривало по 3 години на день. Вимогами до вчителя були навчати учнів суворо по книгах, кожного місяця подавати звіт керівництву, вступати до повітових училищ, якщо в цьому була необхідність [3, с. 640–642].

У повітових училищах, які розташовувались одно чи два у великих містах, та по одному в селах та губерніях, готували дітей до навчання в гімназіях, а також надавали виховання та знань з основ наук дітям різного стану [3, с. 636]. Працювали в таких училищах два вчителі, навчали дітей з 1 серпня по 1 липня, діти навчалися протягом двох років. Учителі працювали 28 годин на тиждень. До обов'язків учителів входило викладання навчальних предметів, щомісяця кожної неділі вони мали збиратися до доглядача на раду. Учителі мали право переходити до гімназії за наявності вакансій.

У гімназіях штат вчителів складав 7–8 чоловік, але міг бути збільшений, також гімназія мала право додатково навчати учнів таким переметам, як танці, музика, гімнастика та, відповідно, мати вчителів з цих предметів. Учителі, які викладають предмети, називали старшими і отримували 9 клас державних чиновників, учителі мов – молодшими, вони мали 10-й клас держслужбовців за чином, учителі малювання – 12-й клас. Усі вчителі отримували працю з дозволу університету, в окрузі якого знаходиться гімназія, та дозволу директора. Новим у статуті 1804 р. є можливість надання права гімназіям готувати всіх, хто бажає, до педагогічної діяльності. Слід зазначити, що по закінченні навчання майбутні учителі повинні були скласти іспит. При успішному проходженні випробування майбутні вчителі з відомою університету та підписом директора отримували свідоцтво, яке надавало їм право працювати вчителем. Зазначимо, що раніше лише директор надавав такі свідоцтва без участі університетів. Отже, вимоги для отримання професії вчителів збільшились, що є позитивним фактором для підвищення професійного статусу вчителів.

У гімназії навчались учні 4 роки після закінчення парафіяльних училищ, або такі, що навчалися вдома, але склали вступні іспити. На відміну від першого уставу, навчання проходило лише в першій частині дня, лише один раз на тиждень були заняття і в першій і в другій частині дня, тоді як раніше учні займалися зранку та в другій половині дня. У статуті також приділено увагу методичним рекомендаціям щодо викладання деяких предметів, новим є те, що вчителі мали бути найкращіх учнів під час канікул водити на екскурсії, у ході яких показувати наочно вивчений навчальний матеріал. Під час таких екскурсій збирати рослини, різні породи ґрунтів, каменів. Взимку організовувати екскурсії на фабрики, мануфактури, до майстерень художників [3, с. 629]. До обов'язків учителя додали такі: самовдосконалення себе, своїх знань та вмінь, моральних якостей. Вчителі були зобов'язані бути щодо учнів чуткими, лагідними, ласкавими, стриманими, уважними, строгими але не суворими. Учитель не мав права бути сердитим, запальним, але якщо учні зробили негативний вчинок повинен був зробити їм зауваження. Учитель повинен знати індивідуальні особливості учнів, мати повагу до дітей, а також говорити лише правду і вчити учнів поступати за власним прикладом; хвалити учнів, нагороджувати, привчати до охайності; слідкувати за відвіданням занять, вести документацію, щомісяця робити письмові звіти керівнику училища про здібності, успіхи, старанність учнів. Уперше в статуті зазначено, що вчитель повинен викладати матеріал систематично, зрозуміло, розраховувати на основне засвоєння учнями матеріалу під час занять, а не самостійно; застосовувати творчий підхід у викладі матеріалу, застосовувати більше практичних вправ, а не орієнтуватись лише на запам'ятовування, головним завданням вчителя стає розвивати у дітей любов до праці, інтерес до наук. Новим є розділ «Приватні обов'язки вчителів», одним з яких була участь один раз на місяць у педагогічній раді гімназії; ведення різноманітних записних книг. У пункті 50 цієї частини, зазначено, що учителі гімназій мають право вступати на місця ад'юнктів в університети, що теж є новою можливістю для вчителів у розвитку свого професіоналізму, а тому є позитивним фактором впливу на розвиток професійного статусу вчителів. Вимоги при отриманні посади вчителя училища залишилися незмінними: майбутні вчителі повинні скласти іспити перед вчителями гімназії та отримати дозвіл.

8 грудня 1828 р. вийшов новий устав гімназій і училищ повітових та парафіяльних, які перебували у відомстві університетів: С.-Петербурзького, Московського, Казанського та Харківського [4], згідно з яким з метою створити єдину систему освіти було доручено створеному Міністерству Просвіти удосконалити та створити подібні статuti для різних ступенів освіти [4, с. 1098–1099]. Згідно з цим статутом гімназії було перейменовано в училища, виділено 4 учбові округи, при гімназіях почали створювати пансіони, метою яких було виховання та навчання дітей дворянського стану.

Нововведенням у цьому уставі є прописані вимоги до директора гімназії. Так ним мiг стати лише чиновник, який мав вчене звання, чітко визначено, що в гімназії навчаються діти дворян та чиновників, ускладнено проходження іспитів учнями: на них мають бути присутні доглядач, директор, піклувальник, створюються, окрім бібліотек, «збори інструментів математичних та фізичних», усі ці зміни, на наш погляд, сприяли підвищенню професійного статусу вчителя. Проте, вже в ті часи, коли не було терміна «статус», «професійний статус», але була потреба в усвідомленні власної професійної позиції, про що свідчать такі обов'язки викладача гімназії: «зобов'язаний не забувати важливості свого звання, ... бути прикладом доброзвичайності, працьовитості, точного, ревного виконання обов'язку і суворого дотримання, не тільки правил честі, а й необхідних пристойності загального життя» [4, с. 113].

Уперше в зазначеному статуті було визначено міри покарання учнів. Покарання визначав інспектор це могли бути: догана, присоромлення, запис імені на чорній дошці, залишення в закритім класі на декілька годин, але лише вдень, та з відома батьків, покарання різками було можливе лише для учнів перших трьох класів, за рішенням ради гімназії, проводилось прилюдно, у старших класах замість такої міри покарання було виключення з гімназії. Такі відомості свідчать про низький професіоналізм вчителів, якщо була необхідність фізичних покарань.

Існували і покарання для вчителів – догана, присоромлення, запис імені на чорній дошці за викладачами стежив інспектор. До обов'язків інспектора належали спостереження за викладанням дисциплін вчителями, перевірка журналів, списків учнів при відвіданні класів. Крім того, директор також контролював діяльність учителів. Він тричі на рік звітував в університеті про успіхи гімназії, вчителі повинні були щомісяця подавати звіти інспектору про поведінку учнів. Отже, контроль з боку керівництва за діяльністю вчителів усе збільшувався, що, з одного боку, могло сприяти приниженню престижу професії, а за іншого – вимагало від вчителів більшої професійної підготовки та відповідальності при виборі професії та сприяло підвищенню професійного статусу вчителя.

Нововведенням в статуті 1804 р. став і розподіл привілеїв випускників залежно від станової приналежності. Так, родові дворяни, закінчивши гімназію з похвальною грамотою, приймалися на місця канцелярських служителів отримуючи через рік перший чин, діти інших дворян могли отримати такий чин лише через три роки, а решта – через п'ять років [4, с. 119].

Наступним нововведенням став соціальний захист учителів, що впливало позитивно на формування вмотивованості зайнятися вчительською діяльністю, а тому і позитивно відображалось на професійному статусі вчителя. До позитивних факторів, що впливають на розвиток професійного статусу вчителів належить те, що працювати вчителем у приватних навчальних закладах чи інших можна було лише маючи свідоцтво вчителя. І всі приватні навчальні заклади мали суворий нагляд. У статуті зазначено, що приватні навчальні заклади приносять користь, якщо вони добре організовані, але часто такі заклади створюють люди, які не мають ані знань, ані моральних якостей, необхідних вчителіві [4, с. 112б]. Отже, це свідчить, що незважаючи на існування контролю з боку керівних органів і зазначених у статутах привілеїв, вимоги до вчителів, які, на наш погляд, повинні були сприяти розвитку формування професійного статусу вчителя – це теоретичні основи, а на практиці існували навчальні заклади, які порушували вимоги статуту, а тому виникла необхідність проаналізувати результати практичної діяльності вчителів та з'ясувати, як на практиці розвивався професійний статус вчителя в ці роки.

Аналізуючи положення про парафіяльні училища [4, с. 1100–1110] зазначимо, що бути учителем такого закладу мали право люди різного стану, які призначалися доглядачем по-

віту після того, як складуть іспит у повітовому училищі, виявлять свої знання та вчительські здібності. Особливо доглядач повинен був звертати увагу на моральні якості, поведінку майбутніх працівників. До навчання набирали дітей віком від 8 до 11 років усіх станів, навчалися разом дівчата та хлопчики за звичайною або Ланкастерською системою навчання. Головною метою таких закладів було розповсюдження початкових знань серед людей найнижчих станів, але велика увага приділялася саме вихованню моральних якостей особистості.

До методів покарання, які в процесі навчання мали право використовувати вчителі приходських училищ належали: зауваження, догана, заборона участі в іграх, залишення учня одного в класі на декілька годин, у разі необхідності вчитель мав право використовувати тілесні покарання.

На відміну від парафіяльних, у повітових училищах вчителями могли стати особи лише вільного стану, які довели свої знання при складанні іспиту в гімназії, а також надали достовірні відомості про власні моральні якості, бездоганну поведінку, лише тоді вони отримували право бути вчителями [4, с. 1104]. Навчання тривало протягом трьох років, але навчати мали право лише хлопчики, – ще одна відмінність від парафіяльних училищ. Крім основних предметів, вивчалися додаткові, на вибір один чи два курси, перелік яких наведено в §59 статуту. За викладання предметів та взагалі за діяльність вчителів відповідав доглядач, який двічі на день відвідував класи, ставив питання учням з предмету з метою перевірки їхніх знань, перевіряв класні журнали тощо. Учителі повинні були йому підкорятися, виконувати його настанови відносно викладання предметів, наступності у навчанні, однак смотритель не мав права робити зауваження вчителю в присутності учнів, що, на наш погляд, свідчить про турботу про повагу та авторитет вчителя перед учнями, що є складовою професійного статусу вчителя.

У цьому статуті вперше обговорено умови виключення учнів з повітових училищ, надання права вчителю впливати на склад учнів, що, вважаємо, підвищувало авторитет учителя перед учнями, тому позитивно відображалось на професійному статусі вчителів.

Нижчими навчальними закладами відповідно до вивчених документів були парафіяльні училища, в них навчалися діти нижчих станів, працював лише один учитель, метою таких училищ було надання основ наук та формування моральності в учнів. Вимогами до вчителів таких закладів було навчання за визначеними в статуті книгами, а також подання звітів керівництву. Вчителі в таких закладах, як і всіх інших, мали право працювати лише за наявності свідоцтва вчителя. До привілеїв належали забезпечення дровами, свічами та іншими необхідними речами. Отже, парафіяльні училища мали в соціумі найнижчий статус серед населення, вчителі цих закладів мали велике навантаження, оскільки один учитель організовував діяльність всього закладу, при цьому від держави отримували незначні привілеї. Однак учителі зазначених закладів повинні були володіти знаннями та вміннями з предметів викладання, мати високі моральні якості, такі вимоги ставились до людей, які отримували свідоцтво вчителя. Тому вважаємо, що професійний статус вчителів мав був бути досить високий. Більш високий соціальний статус мали вчителі повітових училищ, оскільки в них навчалися діти різних станів, та ці заклади готували учнів до вступу до гімназій, найбільш привілейованих закладів того часу. Вчителям уже надавалося право переходити до гімназій, хоча вимоги до них залишалися високими, вони також виконували досить велике навантаження. Вчителі гімназій мали найвищий соціальний статус серед населення, вони становили великий штат викладачів, які поділялись на старших та молодших вчителів. Відповідно до розподілу отримували чини та привілеї. З 1804 р. ускладнюється система отримання свідоцтва вчителя, що свідчить про підняття рівня професійного статусу вчителів. Окрім того, гімназії отримують право готувати вчителів на спеціально організованих курсах, що є важливим фактором розвитку професійного статусу вчителів. Вчителі гімназій отримували право ставати ад'юнктами, що теж сприяло підвищенню їх професіоналізму та було наслідком зростання їх професійного статусу. Збільшуються вимоги до вчителів та їхні обов'язки, надається все більше привілеїв, але те, що готували на педагогічних курсах всіх, хто цього бажає, свідчить, що їх було небагато, а отже професія вчителя не мала високого соціального статусу. Проте вимоги до вчителів до їхніх знань, умінь та моральних якостей свідчать, що вчителі, які отримали свідоцтво вчителя, мали високий рівень професійного статусу.

Список використаних джерел

1. Васильева С.А. Сущность понятия «профессиональный статус учителя» / С.А. Васильева, Е.В. Попова // Материалы VII Международной научно-практической конференции. – Ч. 1 // Ярославль-Москва, 2013. – 756 с.
2. Высочайше утвержденный Устав народным училищам в Российской империи от 05.08.1786 г. – СПб: Печатано в типографии II отделения собственной Его императорского величества канцелярии, 1830 –. (ПСЗ. Ч.1).Т. XXII. – [№ 16. 421]. – С. 646–673.
3. Высочайшее утверждение Устав учебных заведений подведомых университетам. От 5 ноября 1804 г. – СПб: Печатано в типографии II отделения собственной его императорского величества канцелярии, ПСЗРИ I Т XXVIII 1804-1805гг. [№21.501] С. 626-647.
4. Высочайшее утвержденный Устав гимназий и училищ уездных и приходских, состоящих в ведомстве университетов: С.-Петербургскаго, Московскаго, Казанскаго и Харьковского.», 8 декабря 1828 года, – СПб: Печатано в типографии II отделения собственной его императорского величества канцелярии, ПСЗРИ I Т III 1828 [№2502] С. 1097-1128.
5. Высочайшее утверждение Устав Главных Удельных Училищ. 25 октября 1828. – СПб: Печатано в типографии II отделения собственной его императорского величества канцелярии, ПСЗРИ I Т III 1828 [№2376] С. 936-942.
6. Шепелева О.В. Формирование профессионального статуса будущего учителя в период его обучения в вузе / О.В. Шепелева // дис. канд. пед. наук: 13.00.08. – Магнитогорск, 2002. – 174 с.

В статье проанализированы исторические документы образования, а именно уставы учебных заведений от 05.08.1786 г., 5.10.1804 г., 8.12.1828 г. в аспекте развития профессионального статуса учителя. Установлено, что одним из первых уставов в котором определялись права, организация, условия работы учителей, требования к ним, и который **является неотъемлемой частью формирования профессионального статуса учителя в XVIII в.** был устав императрицы Екатерины II, изданный в 1786 г. Дано определение «профессиональный статус учителя». Рассмотрены факторы, влияющие на формирование профессионального статуса учителя. Установлена взаимосвязь социального и профессионального статуса учителя, а также выявлено, что не всегда уровень социального статуса совпадал с уровнем профессионального статуса учителя.

Ключевые слова: статус, учебные заведения, профессиональный статус.

The article analyzes the historical documents on education, namely, education statutes of 05 August 1786, 5 October 1804 and 8 December 1828 in what concerns the development of teachers' professional status. It was found that one of the first charters which determined the rights, organization, working conditions of teachers, requirements to them and which made an integral part in the formation of teachers' professional status in the 18th century was the charter of Empress Catherine II issued in 1786. The definition of «professional status of teachers» is given in the article. Factors influencing the formation of teachers' professional status are examined. The interrelation of social and professional statuses of teachers is determined, and it is demonstrated that the level of their social status did not always coincide with the level of their professional status.

Key words: status, education, professional status.

Одержано 24.12.2013.